

Milan Petrušek pětasedmdesátiletý

Skládat poklonu k životnímu jubileu je krásný kulturní rituál. Mají z něho potěšení všichni. Vážení přítomní, slavnostní řečník, který si užívá tu čest, že byl vybrán, a zajisté tedy oslavenec sám. Ale jak se těchto rituálů řada v životě jubilanta prodlužuje, její formy se pomalu vyčerpávají. Už k sedmdesátinám *Festschrift* byl vydán, konference uspořádána, a také tento časopis přinesl hned sedm zdravic k této příležitosti. I platan byl na věčnou paměť zasazen – jakou kytku ještě jubilantovi přinést?

A také: číst *homage* ke svým pětasedmdesátinám je zajisté smíšené potěšení. Oba víme, o čem je řeč. Na jedné straně – ta stará vítězosláva, že se velebný kmet dožil tohoto téměř zázračného věku, ztratila základ: no a co, dnes je *průměrná* naděje na dožití v tomto věku ještě dalších deset let; a proč nepředpokládat, že budeme v té druhé polovině kohorty, která má perspektivu ještě delší? Na druhé straně, určitá radost zůstává, nemalá, zejména když pořád ještě za rok přibude do bibliografie řádka dvě, a *První sociologická župa sokolská* ctí svého náčelníka ... *Vita activa* je sladká, zvláště je-li člověk obklopen živoucími nadějemi české sociologie.

Milan Petrušek zůstane trvale zapsán v dějinách našeho oboru jako sociolog Obnovovatel, a to hned dvojnásobný. Snad mu přinese trochu potěšení pár osobních vzpomínek na české sociologie obnovování první; neb tehdy byli jsme ještě kadeřaví...

* * *

Každý, kdo někdy představoval devastovaný dům, ví, že ti, co stavěli „na zelené louce“, to vlastně měli lehké. Kdežto pohybovat se v nebezpečných ruinách, být svázán nevyhovujícím institucionálním půdorysem, mít proti sobě idiotský a nepřátelský stavební dozor, těžce shánět nedostupný materiál, obmyslně předstírat, že stavím něco jiného, než co chci ve skutečnosti postavit... takto, přesně takto se znovu zakládala česká sociologie v první polovině šedesátých let minulého století.

Mladý asistent Petrušek, Hradišťan, prvním působištěm ze Zlína (tehdy tedy: z Gottwaldova) byl u toho. Měl odvalu – a onu potřebnou trochu štěstí. Jeho

© archiv Michala Kotíka

prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc.

štěstí spočívalo nejprve v tom, že v Brně, kde studoval filozofii a historii na tehdy právě bezejmenné univerzitě (Masaryk už byl z názvu bryskně škrtnutý, Purkyně ještě nedosazený), setkal se s jedinečnou osobností J. L. Fischera, jednoho z nejbrilantnějších intelektů v české historii sociálního myšlení vůbec. Jsou lidé, kolem kterých stačí projít a hned od nich něco chytne, tedy máte-li ty správné receptory. V tomto případě to myslím byla nezlomná víra a naděje, že myslet je krásné, aťsi bolí. A pak měl Milan Petrušek to štěstí, že přišel do Prahy na Ústav marxismu Univerzity Karlovy vedený Pavlem Machoninem právě v době, kdy další tři velcí muži, o generaci starší a v Praze etablovaní, Tlustý, Klofáč a Machonin, rozpoznali „historický okamžik“ a vlámávali se myšlenkou užitečnosti sociologie pro budování rozvinuté socialistické společnosti do monolitu zatím vládnoucí svaté trojice historického materialismu, dialektického materialismu a stalinismu (nedávno opraveno na „leninismus“). (Ta oprava byla jedním z prvků onoho historického okamžiku: Stalin byl ochoten vysvětlit filologům filologii a biologům biologii naprosto převratným způsobem, leč ve společenských vědách se celkem držel historického materialismu, obohativ ho pouze o teorii zostřování třídního boje, která vhodně legitimovala jeho genocidu sedláků v Povolží i vyvraždění starých leninovců a vybití vlastního vojenského štábu v předvečer válečné konfrontace; ale strašný Džugašvili byl mrtev, ledy se jaksi pohnuly. Ve vzduchu začalo být cítit nové roční období. Říkalo se tomu „отепель“.)

* * *

Odvaha k tak zásadnímu zpochybnění vládnoucích ideologických dogmat však i tehdy byla zapotřebí. A drzost. Marxistická sociologie, sama herezí od dogmat tehdy politicky korektní reprezentace společenského vědomí, ji, sotva zrozena, projevila hned na kvadrát. Jen co byla připuštěna k ideologickému stolu, namísto aby se snažila poslušně se osvědčit, přišla s dalšími dvěma herezemi. Zrodily se právě na zmíněném ústavu u Pavla Machonina, ve skupině drzounů, mezi něž Milan Petrušek patřil.

Za prvé jejich projekt, neskromně zvaný *Československá společnost*, zpochybňoval další svatou trojici: socialistickou společnost tvoří „dělnictvo, rolnictvo a pracující inteligence“. Myšlení v ikonách, vlastní importovanému pravoslavnému duchu, tím bylo ořeseno v základech. Namísto toho – struktura!!! Dnes už si nikdo nedovede představit, jakou drzost taková změna myšlení představovala, ani pohoršení a zlobu, které vyvolávala. Ono nebylo zapotřebí mít ani nijak zvlášť rozvinutý „třídní instinkt“, jak establishment tehdy nazýval vlastní pud sebezáchovy, aby člověk viděl, že jakmile nahradíme společnost reprezentovanou v třídách jejím strukturálním viděním, jsme na přímé cestě do pekla: kam se potom podějem s vedoucí úlohou dělnické třídy i s celou naší stranou, jejím to předvojem, jež má ovšem ještě svůj vlastní předvoj – právě v nás, stranickém aparátu?

Strukturalismus přitom mohl establishmentu i vyhovovat, jak mu obmyslně i upřímně podsouvali obhájcí myšlenky ustavení marxistické sociologie. Opravdu v něm byla jakási potence podepírat harmonizující reprezentací *status quo*,

který všichni vítězni revolucionáři tak milují. Na počátku šedesátých let minulého století procházela znárodněná a plánovaná ekonomika neplánovanou depresí: když se prohospodařilo znárodněním nakradené, z vlastních zdrojů jim to nefungovalo. Třetí pětiletka zkolabovala po dvou letech. Náprava se jevila nutná. Leč – napravovat implikuje, že něco je špatně, což u nás přece z principu býti nemůže. Ledaže by se náprava přikryla nějakou svěží ideologií?

V té době i někteří straničtí intelektuálové četli Parsonse, který byl tehdy světovým synonymem pro sociologickou teorii. Nejprve pod lavicí, ale ke konci šedesátých už vyšel i překlad jeho *Společnosti*. Myšlenka, že společnosti uchovávají svou rovnováhu a fungování jaksi přirozeně, okouzlovala. Teď bylo jenom třeba zkoumat funkce. A funkce prostý, neškolený rozum pochopil lehce: k čemu to jako je. Tedy: k čemu nám to je (v dobové řeči – jak to slouží k budování socialismu). (Rozvinula se např. debata, jaké funkce má socialistická rodina. A kolik. Jedna bystrá marxistická badatelka, kterou nestojí za to jmenovat, neb se v normalizaci nechala žalostně zkorumpovat, přišla se smělou myšlenou zařadit mezi funkce rodiny i funkci ekonomickou. To bylo trochu na pováženou, protože ze státního kradli všichni, jak se vědělo. Ale byla tu ta *отепель*, dalo se diskutovat.)

Tož v takové jsme tedy době intelektuálně vyrůstali. Všechno to ovšem byly jen nevinné hrátky, bouře ve sklenici vody mezi oddělením kultpropagu na ÚV a Vokovickou Sorbonou, ústavy na Jilské a v Celetné (a několika dalšími pracujícími inteligenty v regionech). Projekt velkého empirického výzkumu sociální struktury československé společnosti však, to už byla jiná soda. To byla ona druhá mocnina ideologické hereze, drzost největší, jejíž následky mohly být nedozírné. Někdy v březnu karnevalového roku 1968 jsem potkal na České jednoho obrozujícího marxistu, dobrého kamaráda. Na konto probíhajícího vývoje poznamenal, optimisticky se pochechtává: *Připustili skutečnost; jsou ztraceni*. Myslel tím konzervativní establishment. Měl pravdu, jen netušil, že opozice s programem lidské tváře je ztracena také. Ale to v ten okamžik bylo ještě vskutku nedozírné. (Dnes ovšem každý ví, že to jinak dopadnout nemohlo. Jak já ty generály po bitvě žeru!) „Svár božstev“ (a byl to vskutku svár ve weberovském smyslu, svár dvou konceptů velké ideje socialismu v podobě, jak vyšla z druhé světové války, spor jejího konceptu despotického a konceptu liberálního) nejevil se tehdejší Evropě tak pošetilý, jako se jeví dnes. A nikde není psáno, že je pohřben navždy.

* * *

Odvaha vpustit v trojském koni sociologie do monolitní reprezentace společnosti skutečnost samu, a tím tedy obnovit její normalitu, skončila, jak známo, „normalizací“. První projekt likvidace onoho koně byl nucená porážka; celý podnik v tichosti zavřít. Institucionálně zánikem Sociologického ústavu v Akademii věd i kateder sociologie na univerzitách. Nejlépe asi i s návratem sociologie mezi buržoasní pavědy, kde už jednou v pohodě byla a kam svou podstatou zřejmě opravdu patří.

Nástup normalizace zastřel za pouhých čtyřicet let oblak zapomnění a ideo-

logizace. Těm, kteří nepamatuji, se dnes vesměs nabízí verze pro *dauphina* – přijely tanky a bylo vymalováno: začala dvě desetiletí normalizace. Ale ony se nové poměry prosazovaly pomalu a ztuha. A trvalo to několik let, než se došlo k *Poučení*, a na tom, kdo vlastně ty tanky pozval, se soudruzi neshodli nikdy. Celý rok trvalo už jen, než se na hranicích znovu zvedly ostnaté dráty – až v září 69. „Říkají tomu třídní boj, ale ti zbabělci jsou schopni jen vybíjení zajatců,“ poznamenal k tomu tehdy můj šéf Solař.

Institucionálně začala likvidace intelektuální opozice – z dnešního pohledu opět překvapivě – zavřením všech kateder a ústavů marxismu. Prvními oběťmi velkého pogromu byli marxisté z povolání; šli na dlažbu všichni. Po stalinskou tvrdě. Tak to tehdy chodilo: na rozdíl od Hitlera, který hubil své nepřátele, Stalin vraždil vždycky nejprve ty sobě nejbližší.

Marxističtí intelektuálové a jiní nezbední příslušníci inteligence, mnozí náhle už nikoli pracující, se hemžili jako vyorané myši. I ti, jejichž instituce ještě nebyly v likvidaci, hledali nějaký „plán B“, kde případně přežijí těch několik let, kdyby je z jejich ústavu či katedry vylili nebo jim je celé zrušili. Nezaměstnanost byla tehdy něco malounko jiného než dnes: zcela bez dávek, s cechem nezaměstnatelnosti na čele a s obviněním z příživy za krkem. Ale předpokládali jsme vesměs, že opravdu může jít nanejvýš o několik let. Po invazi šesti tankových divizí, která znovu nastolila despotický socialismus, připomínal si můj optimismus staré Bismarckovo, že „na bajonetech se sedět nedá,“ nevěda, že to ovšem ještě nebyl vynalezen guláš.

Milan Petrušek, pokud mne neklame moje stará paměť, už ale v době jeho zrušení na Ústavu marxismu u Pavla Machonina nebyl, nýbrž na filozofické fakultě na katedře sociologie; první salva ho minula. Přešel na fakultu, nikoli snad že by předvídal budoucnost Ústavu, nýbrž neb je učitelem od Boha a srdce ho tam táhlo.

Velký úklid, stranické prověrky a čistka nebezpečně chytrých a nepokorných ze všech míst, kde by mohli mít nějaký vliv, a ucpání všech děr v ostnatém drátě toho zajateckého lágru, jim trvalo skoro čtyři roky a skončilo až někdy v létě v roce 1972. *Československá společnost*, ten podvratný spis, vyšel po okupaci, v Bratislavě 1969. A v Praze vyšel *Malý sociologický slovník* v roce 1970... *Močálem černým okolo bílých skal, jedeme dál, jedeme dál...* jak si opakovaně přes ten plot vzkazovali v korespondenci Voskovec a Werich.

Jednoho dne však nakonec opravdu vymalováno bylo. Tupý, zlý a nebezpečný Vaněk, kariérista normalizace, seděl na Milanově katedře sociologie, *Sociologický časopis* spravoval plukovník Rychtařík, jiný muž z vojenského chovu, jistý Filipec, vládl na Jilské... nastal *dark age*, šedivé roky, ve kterých došlo i na okamžiky beznaděje, co si budeme povídat.

Ale to by bylo další vyprávění. Můžeme jen doufat, že Milan Petrušek píše memoáry a v nich opraví i to, kde se moje paměť mylíla.

* * *

Sociologie nebyla nikdy pro Milana Petruska prostě nástrojem, který jen ať padne do ruky. Sociologie pro něho byla po celý jeho tvůrčí život především intelektuální výzvou, problémem: jak se tu dosahuje onoho zázraku, co dělá vědu vědou, tedy *adequatio rei et intellectui*? Je-li totiž ta věc – společnost, jevem tak neuchopitelným, že se pravidelně vracejí pochyby, zda něco takového vůbec existuje? A přijde-li odpověď kladná, je jich pak hned tolik různých, že to nakonec vypadá, že nejenže společnost je, nýbrž společnosti *jsou*, simultánně v téže době a na tomtéž místě, a je jich tolik, že to vydá na *Společnosti pozdní doby*! Sto osm nám jich Milan Petrušek přiblížil, a snad kdyby nezasáhla jeho milá žena, která jako nakladatelka ví, že knihu je zapotřebí dopsat, aby se mohla vydat, přidává dodnes studie společností dalších.

Ale Milan Petrušek nezůstal jen u houževnatého tázání, jak je sociologie možná; on se celým svým dílem přičiňoval, *aby byla* možná. Aby i u nás byla možná jako „normální věda“ v kuhnovském smyslu: aby měla standardní a společné chápání pojmů (dvakrát stál u myšlenky a porodu českého sociologického slovníku, nejprve „*Malého...*“, pak „*Velkého...*“); aby měla nakladatelství s vědeckou radou, jež garantuje úroveň vydávaných spisů (SLON, kde té radě předsedá); aby měla přístup ke svým klasikům a rozuměla si s nimi (edice klasiků KLAS, jím koncipovaná a redigovaná, a celá řada jeho průvodních studií k vydávaným klasikům); aby měla snadný přístup k aktuálnímu teoretickému rozvoji ve světě (edice postmoderní teorie POST, kterou také koncipoval a rediguje, a stejně tak edici MOST – moderní sociologická teorie)...; aby měla svůj vědecký časopis s mezinárodním citačním indexem (Milan Petrušek byl členem redakčního kruhu *Sociologického časopisu* už v letech 1966–1970 a výkonné nebo redakční rady je členem od roku 1991 dosud); aby měla svou profesní organizaci (byl prvním popřevratovým předsedou obnovené Masarykovy sociologické společnosti); a především, aby měla trvalý a kvalitní příliv omladiny – Milan Petrušek je jednoznačně nejvýznamnějším učitelem sociologie na českých univerzitách.

* * *

Všechno to tedy máme. Sociologie je u nás už po dvě desetiletí normální vědou. Daňoví poplatníci dnes sanují sociologii stovkami milionů korun; pro sociální vědy to celkem bude na miliardu ročně. A počet sociologů graduovaných na českých katedrách sociologie za posledních dvacet let už jistě přesáhl tisícovku.

V roce 1988, když se blížilo dvacet let panování normalizační sociologie na našich univerzitách, pokládá Milan Petrušek ze svého knihovnického exilu tehdejšímu establishmentu otázku: Kolik ta vaše marx-leninská sociologie přinesla významných prvotin? Kolik nových sociologických monografií v uplynulém dvacetiletí už napsali vaši žáci? Ve prospěch režimu ovšem bylo tehdy možné uvést, že absolventi sociologie graduovali jen po kusech, celkem jich bylo něco přes stovku.

Člověk nemusí být ani sociologem, aby zaslechl i navzdory vši té mediální vřavě naší pozdní doby tiché pukání; nezačalo ve vzduchu být zase cítit nové

roční období? Vynořujících se otázek je hodně a jsou děsivě zásadní. Společnosti našeho civilizačního okruhu právě dramaticky usilují o „obnovení růstu“. Může ale být růst společenského produktu bez růstu spotřeby? A může být růst spotřeby bez růstu zadlužování? Protože jestliže není možný žádný trvale udržitelný růst spotřeby, pak – je možný kapitalismus bez růstu? A jestli snad ne, pak – je možná demokracie bez kapitalismu? Neukáže se nakonec, že zase žijeme v nějaké utopii?

Společenská poptávka po vysvětlení toho, co se to k čertu s tou společností teď právě vlastně děje – a *implicitě* i očekávání vysvětlení od společenských věd a sociologie zejména –, prožívá konjunkturu. Snad jen poptávka po zlatě na světových trzích stoupá stejně. Nervozita z možné ztráty sociální soudržnosti houstne. Kde jsou ty monografie, milí mládenci a děvy?

Dívám-li se, co dnes tu kadeřavé sociology deptá, vidím jen nesnesitelnou lehkost bytí.

Nejhezčí poklonou Milanu Petruskovi k jeho pětasedmdesátinám by možná bylo otevření debaty o tom, jak daňovým poplatníkům ty stamiliony do nás vložené vracíme. Objevila se knížka, která by měla *vliv*? Kolik se vůbec objevilo prvotín od absolventů sociologie z univerzit otevřené společnosti? Těm prvním z nich bude kolem čtyřiceti; to už do člověka tvůrčí duch nevjede, je čas na první bilanci: K čemu i nám samým všechny ty dobré podmínky jsou?

Ale nám už to zaplaťbůh může být jedno, Milane. Sedneme si do křesla – svoje jsme odvedli – pustíme si Nohavicovu pěknou písničku „Až budu starý muž...“ a připijem si mladým vínem.

Na zdraví!

Ať nám ještě dlouho slouží!

Ivo Možný